

За ръкописите и още нещо във Вилнюс

ЕЛЕНА КОЦЕВА, ТАТЯНА МОСТРОВА

София

В мразовития сумрак на късния ноемврийски следобед В. Чекмонас водеше група “ръкописници” из стария град. Беше безлюдно. Вятърът хвърляше снежен пясък. Университетският квартал напомняше на Краков и на Прага, но изчистените силуети на сградите и резките сенки идваха от едно по-северно небе. Пред нас беше Вилнюс — кръстовището на средна Европа за Балтика, градът, роден от гори и езера, прославен с монетосечене и търговия. В края на XV и през XVI в. Вилнюс е люлка на славянското книгопечатане — една северна Венеция, благодатна за книголюбите, богата и силна за своите граждани. Оттук са насърчавани книгопечатниците на литовски, латински, немски, еврейски, гръцки езици. Тук и в границите на средновековното Литовско княжество са преписвани и кирилски ръкописи. От тях се интересувахме и ние, българите. Впрочем, Чекмонас имаше между хората си отлично подготвени българисти в различни области на филологията. През зимата на 1994 г. той откри най-младата в Европа специализация по български език, а през следващата година и най-младия лектор към тази специалност. От неговата катедра бяха и бъдещите ни съватори — Н. Морозова и С. Темчин.

Обстоятелствата се бяха стекли така, че вече можеха директно да се осъществят съвместни проучвания — Кирило-Методиевският научен център при БАН, София и Катедрата по славянски филологии във Вилнюс да работят по съвместен проект. Той е субсидиран от фондация “Отворено общество”, програма “Изток—Изток” и се ръководи от директорката на Центъра Светлина Николова. В авторския колектив са ангажирани Светлина Николова, Георги Попов, Елена Коцева, Татяна Мострова (София) и Надежда Морозова, Сергей Темчин (Вилнюс). Целта на проекта е да установи южнославянското, в частност българското присъствие в книжовната традиция на Великото Литовско княжество. Н. Морозова регистрира

хартията като материален носител и като датиращ компонент при местните условия за книжовна дейност, а локалните езикови особености на някои ръкописи ще представи С. Темчин.

Общият поглед върху колекцията на славянските кирилски ръкописи, съхранявани днес в библиотеката на Литовската академия на науките, дава доста пълна представа за интензивен духовен живот, който се изразява в подбора на текстове и тяхното предназначение, както и за манифактурно по тип производство на книги (XV–XVII, XVIII до XIX в. вкл.). Вероятно местните търговци са внасяли хартия от едни и същи италиански мелници (XV–XVII в. вкл.), съдейки от употребата ѝ в различни манастири — Супрасълския, Жировицкия, Дорогобужския, Марковия и др. В обсега на всички скриптории, хартията е поделена между няколко десетки хиляди изписани страници, формат folio (in folio). Запазени са доста оригинални подвързии, а съдейки от инвентара и инвентарни записи като *сѣа книга естѣ з библіотеки манастира...*, през XVII в. се оформят манастирски библиотеки от вторично форматирани книги. Вероятно тукашните специалисти ще установят т.нар. “органични манастирски сбирки”, включващи ръкописни и печатни книги. Мастилата имат очевидно различни рецептури, но локализиращи са червените с особен малинов или оранжев (на черна основа) отгънък — този цвят преминава по-късно в чисто морковено. Той, както и всички останали багрила, се отличава със своята пастозност. Срезът и твърдостта на перата варират. Идентификацията на почерците изисква продължителна работа, понеже графичният стил очевидно се определя от различни начала (школи), подражават се образци, съобразява се предназначението на книгата. Два типа сравнения биха имали отношение към самото развитие на кирилското писмо: как реагира то на север от Киев при сблъсъка си с латинското писмо, в сравнение с балканския югоизток, и доколко славянската тахиграфия (до съвременното “ръкописно” писмо) се ражда от сблъсъка на три графо-кинематични начала — кирилското, гръцкото и латинското. Впрочем издателите на първопечатните книги използват типологическите сходства между трите азбуки, за да украсят с изискани червенослови своите книги. Сигналните шрифтове (Е.К.): везано писмо, малки и големи инициали, въвеждащи (параграфни) букви, указания *in margina*, числа и шрифтове за основния текст, отразяват различни графични модели. При евангелските текстове напр., има шрифтове, които идват от молдо-влахийската традиция — ръкописна и печатна. Друг тип везано писмо с лапидарна основа е подложено на иновация, но старата балканска основа личи. Киев присъствува с особени варианти на з, е, н; новгородското начало се

проявява в дебелината на перото, цвета на мастилото, изписването на п. Киев и Москва присъствуват в разделно ниско писмо с елементи на полуустав (по-късно — бързопис). Лигатурни и бързописни елементи се заемат и от южнославянската традиция. Сегментиращите и надредни знаци подлежат на изследване с оглед на литургическото произношение (на базата на представителна извадка от служебници и панегирични слова).

Повтарящите се почерци ще подпомогнат идентифицирането на броя книжовници, работили в тухашните манастири. Нека посочим само един от тях — анонима, който е написал по-голямата част от Летописа на Авраамка. Той пише с делово писмо, според мнението на всички съвременни изследователи на ръкописа. Ние можем да добавим, че особеностите на неговия почерк се обясняват с това, че той е писал на попийтър.

Графо-фонетичните особености на ръкописите от Вилнюската академична библиотека са изключително интересни. Априори, фонетичната нагласа на кирилската азбука приема в своето историческо развитие интервенция в зримото, първо ниво на текста — както се чува, така се записва. Правописните реформи на Балканите от XIV – нач. на XV в. (Евтимий Търновски, Константин Костенечки) обхващат твърде бързо цялата територия, на която сакралните текстове се пишат на славянски. Благодарение на хартията и съгласието за унифицирането на богослужебните книги по добри “изводи” и “по лѣпоте”, реформата, започнала на Атон в началото на XIV в., през XV–XVI в. е вече факт. Изискванията на литургическото произношение, границата между особеностите на живия език и езика на “свещения текст” се начертава в ръкописите от съчетаването на буквени и небуквени надредни означения [срв.: Куев-Петков 1986; Goldblatt 1987]. Създават ли норма тези съчетания, до колко те отразяват отношението литературен език — литературно (литургическо) произношение [срв.: Успенский 1968; и др.]?

Вече бихме могли да очертаем и резултатите от една конкретна задача на Софийската група: да пручи и идентифицира присъствието на южнославянски авторски и преводни съчинения. Тук ни трябва да се върнем към изворите на славистичната наука от миналия и началото на нашия век. В два ръкописа от XVI в. на Вилнюската сбирка се споменава името на цар Симеон (893–927) — в Хронограф (F–19 № 109) и в *Златоструй* (F–19 № 238). Тук се съхранява и препис от *Изборника на Светослав* 1073 г., направен през XVI в. (F–19 № 260). Българското издание на *Симеоновия сборник* [1991] и наблюденията, направени по Вилнюския ръкопис от XVI в. в групата на С. Темчин, доказват следи от глаголическа транслитер-

рация. Минеят за м. март, известен още като *Супрасълски сборник* (от края на X в.) е една енигма. Той е бил съхраняван няколко столетия в Супрасъл, дава фолиация на предпочитани автори и преводи в преписи, направени в самия Супрасълския манастир пак през XVI в. (Т. Мострова).

Памятници като *Златоструя*, *Изборника*, *Мартенския миней* (Супр. сб.) са свързани тясно и със славо-византологията, за която ранните старобългарски преводи и преписи изясняват факти, близки до възстановяването на иконопочитането (842 г.).

Надсловите, съдържащи имена на автори, както е известно, понякога не предават точно имената на творците. Работата de visu даде възможност за идентифициране на произведения от Климент Охридски, Йоан Екзарх, Петър Черноризец, Презвитер Козма, Евтимий Търновски, митрополит Киприан, Григорий Цамблак (Св. Никола, Т. Мострова), Гаврил Сърбин (Е. Коцева).

Важен дял от културната традиция на южните славяни заемат текстовете на основните богослужбени книги — евангелия и апостоли. Следват сборници с чинопоследования и служби, служебници, требници, минеи и триоди (Г. Попов). Намерените от нас памети на южнославянските светци — Кирил и Методий, Йоан Рилски, Петка Търновска, Сава и Симеон Сръбски, Йоан Нови (Белградски), Георги Средечки (!), Арсений, архиепископ Сръбски — са упоменати в *различни по предназначение* текстове, което дава многопосочна информация [срв.: Naumov 1996]. Някои памети и култове изискват допълнителни уточнения. Две памети — тази на Петка Търновска и тази на св. Георги Средечки насочват: а) към култа на св. Петка като покровителка на Търновската патриаршия, представена в тукашната колекция само с житието на Патриарх Евтимий; към санкционирани от диоцеза на българската църква литургически и помощни текстове от Евтимиева редакция; б) към връзки с Балканите в периода X – втора половина на XVI в., когато в София се установява култът към св. Георги Средечки (XV в.) и към св. Георги Софийски (XVI в.); в) към по-стар календарен пласт.

От служебниците и требниците тук специално трябва да се спомене този от F-19 № 206. Той попълва точно литургическите преводи на митрополит Киприан¹. Служебникът е забележителен и с това, че дава образци (формуляри) за митрополитската канцелария. Неочаквана връзка между подбора от литургически текстове

¹ Срв. Москва, ГИМ, Син. 605; издадените преписи на Гурий Тушин и Ефросин от Кирило-Белозерската лавра; издадените от Г.М. Прохоров преводи на Киприан от патриарх Филотей Кокин [Прохоров 1972].

на Киприан и Атонския се разкрива от изпратен “на Руси” превод на Гаврил Сърбин. Това е едно обяснение към чинѣ оусѡпшиѣ.

Имената на митрополитите Киприан и Григорий Цамблак са запазени в различни сборници от текстове (Св. Николова, Т. Мострова). Съпоставени, тези сведения водят до извода за личносно присъствие на двамата търновчани — те са духовни наставници и дейци на книжнината. Към добри “изводи” на църковните отци от Киев, Новгород, Москва те очевидно добавят нови, които идват от Атон, от България и Сърбия; издирват и препоръчват стари преводи на монашески четива.

Въведените от Киприан и Цамблак формуляри са обект и на дипломатиката, като извън контекста на хронографите и служебниците, те биха изяснили: а) местната литовска традиция; б) биха обогатили в детайли прехода между Киево-Московската княжеска и Московската царска традиция, срв. у Киприан ектении на княза, чинопоследования, свързани с княжеската институция; в) биха уточнили византийските патриаршески и императорски канцеларски образци [срв.: Lemerle 1971; Dögler-Karaуаппорulos 1968]; г) биха разрешили някои легенди, напр. Григорий еѣ въ римѣ и григорий римлѣтминѣ, “серб Киприан” и “серб Гаврил”, който е преводач от гръци в Хилендарския манастир, изпратил “до Руси” своя труд.

Езикът на прегледаните ръкописи е също много интересен. Тук се пазят екземпляри от различни преводи и от различни епохи (Св. Николова, Т. Мострова, Г. Попов). Ако проследим състава на сборника от славянските ръкописи, ще се убедим, че те са класициращи като подбор и качество на преводите². Същовременно в “добрите издания” (Константин Костенечки), настъпилите промени в нормите на писания език и високия стил на говоримите славянски езици водят до неразбиране или до промени в текста. Дали изследването на вътрешнотекстовите отношения не биха се облекчили от термина *lingua sacra secundariae* по отношение на старобългарския, неустановеността на езика и правописа между XV–XVI в. и нормативността на илическия и църковнославянския. Вилноските ръкописи от XVI в. маркират епоха на подбор от текстове, епоха на “ставането” и на нормата (Е.К.)? Това би отговаряло и на определението “литература на късния ренесанс и ранното бароко” — според обема, обхвата и качеството на тази книжнина в контекста на европейските литератури³.

² Същите класициращи тенденции се наблюдават през XVI в. и в славянския югоизток, срв. сборник *Българският шестнадесети век* [1996].

³ Срв. делата на Ян Хус (1369–1415), Мартин Лютер (1483–1546), поезията на Микел Анджело (1475–1546), Църковните анали на Цезар Бароний (1538–1607),

Украсата на тукашните ръкописи е относително бедна. Тя застъпва най-общо популярни и несложни мотиви на балканския стил. Украсата е част от съдържанието на книгите, тъй като малките и големите заставки и инициали функционално са обвързани с текстовете. Определението “везбени” на Г Попов за тънките неовизантийски червени инициали с мек контур се потвърждава и тук. Този тип се поддава на стила “рустика”, който подвежда съчетаването и оцветяването на мотивите към образци от битови тъкани и предмети (металически обкови, дърворезба). В някои случаи са използвани копирки за заставки и инициали; участвуват калиграфи и художници. Качеството на златното фолио, използвано за фонове, както и особените пастелни тонове на червеното, тревистозеленото и синьото са повод да се мисли за местни рецептури. Удачен пример за това е барокизираната украса на Евангелието F-19 № 28. Златото и гвашовете (?) бяха окоммерно сравнени с бернардинския вилнюски музикален ръкопис F-22 № 102. Сходствата са пълни. Ако това се докаже с химическа експертиза, то следва да се предположи, че има местна художествена работилница.

Част от украсата е самото композиране на текста върху полето на листа. Често това е ставало върху предварително линиран лист, което оразмерява колонтекста, определя мястото на сигналните шрифтове и на орнаментиката. Във всички тези пунктове, в процеса на изработката в редица ръкописи се наблюдават влияния на първопечатните книги (вж. анализа у Д. Медаковић [1958]).

Цивилизационните и културните процеси в Литва имат типологически сходства с балканския юг. От южнославянската ръкописна традиция тук са вградени, вече с присъщия на “бароко” универсализъм, личности и книжнина. Но едва след обработката на тукашните текстове ще може да се каже повече — напр. дали има славянска, освен гръцка и латинска, рецепция на св. отци на църквата? Това е задача на бъдещи изследвания — пред нас е само католожното описание на вилнюските ръкописи.

“Тезаврос” на Дамаскин Студит (1561) — архаичен средногорски превод; идеите на илиризма.

ЛИТЕРАТУРА

- Българският шестнадесети век*: Сборник с доклади за българската об-
ща и културна история през XVI век, София, 1996.
- Куев, К., Петков, Г. 1986: *Събрани съчинения на Константин Костенечки*:
Изследване и текст, София.
- Медаковић, Д. 1958: *Графика српских штампаних књига XV–XVII века*,
Београд.
- Прохоров, Г.М. 1972: К истории литургической поэзии: Гимны и молитвы
патриарха Филофея Коккина, *Труды Отдела Древнерусской Литера-
туры*, т. XXVII, Ленинград, 140–148.
- Симеонов сборник 1991: *Симеонов сборник (по Светославовия препис от
1073 г.)*, т. 1: *Изследвания и текст*, София.
- Успенский, Б.А. 1968: *Архаическая система церковнославянского про-
изношения*, Москва.
- Dögler, F., Karayannopoulos, J. 1968: *Byzantinische Urkundenlehre*, München.
- Goldblatt, H. 1987: *Orthography and Orthodoxy. Constantin Kostenečky's Trea-
tise on the Letters (Skazanije izjavljeno o pismenech)*, Firinze.
- Lemerle, P. 1971: *Le premier humanisme byzantin*, Paris.
- Naumow, A. 1996: *Wiara i historia: Z dziejów literatury cerkiewnosłowiańskiej
na ziemiach polsko-litewskich (= Krakowsko-wileńskie studia slawistyczne,
t. 1)*, Kraków.